



АБАЙ ЖӘНЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЕТІ

Т.ТОРТКҮЛБАЕВА

*PhD., доцент. ӘЖІНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКІС МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫ, ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТІ КАФЕДРАСЫ*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15271822>

***Аннотация:** Қазақ және қарақалпақ әдебиеттерінің байланысын зерттеу барысында Абай Құнанбаев шығармашылығы басты назарда болады.*

***Аннотация:** При исследовании взаимосвязи казахской и каракалпакской литературы творчества Абая Кунанбаева будет главным объектом.*

***Abstract:** Literary works of Abay Kunanbaev draw basic attention in the investigating relationships between Kazakh and Karakalpak Literature.*

Қазақ, қарақалпақ әдебиеттерінің байланысын зерттеу кезеңінде ұлы Абай шығармашылығы қарақалпақ әдебиетінде сөз болуға тиісті. Оның басты себептерінің бірі қазақ-қарақалпақ халқының өмір сүру ортасының, тілінің бір-біріне жақындығы болса, екіншіден, Абайдың да көркем әдебиеттен сусындағын бастау көзі - халық ауыз әдебиеті. Халықтық дидактикаға құрылған шешендік сөздер, терме-толғаулар әр кез ұлы дарындарға қуат берген. Осы негізде қарайтын болсақ, Бердақ пен Абайдың сөз өнерінде өзіндік биіктен көрінуінде халықтың даналық ойы, бай мұрасы жатыр. Сондықтан қарақалпақ сөз зергерлері Абай туындыларын жатсынбай, өзіне үлгі-өнеге ретінде қабылдады. Түркі тілдес ақындардың сөз өнеріндегі бір мектебі сөзге көп мән сыйғызар халықтың мақал-мәтелдері екені байқалады. Мәселен, Бердақ пен ұлы Абай бірін-бірі білмесе де, танымаса да, оларды таныстырған, бауырластырған туған әдебиетінің інжу-маржандары, дидактикалық шығармалары. Мәселен, Бердақта:

Әжел жетип өлсем бул күнде өзим,
Кейнімде қаларлар тәрип боп сөзим,
Көрди бир нешшени тиримде көзим,
Парқын билген хызмет етер ел ушын.

Екі ақын да сөз өнері құдірет екенін терең біледі. Халық мақалында: «Өнер алды - қызыл тіл», «Тіл қылыштан өткір» дейді. Өнерді ту ғып көтерген

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ



ақындар сөз өнеріне екі қырдан келгенімен, бір ойда тоғысып отыр. Абай сөз өнері бар өнердің абзалы деп танып, оған көптеген өлеңдерін арнаған: «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Өлең - сөздің патшасы, сөз сарасы», «Бір дәурен кемді күнге - бозбалалық», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» және т. б. Қазақ-қарақалпақ халықтарының туыстығы мен бауырластығын ардақтап, шығармашылығына үлгі еткен Өзбекстан, Қарақалпақстан Республикасының халық жазушысы, Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты Жолмырза Аймұрзаев. Ол Абайдың өлең өрнектерінен толық зерделеп, пайдаланған. Бердақтың шәкірті болумен, Абайға да шәкірттігін мойындайды. Жолмырза Абай өлеңдері өрнегіне сырттай еліктеуші емес, Абайдың ішкі жан дүниесін ұғуды өзіне мақсат еткен. Жолмырза Аймұрзаевтың «Абай сөзі өмірге алтын бұлақ» өлеңінде тереңдей түседі.

Түн жарып талұас етип шыққанымда,
Аспанда айды көрсем, Абай дедим.
Өлең айтсам жасымда, шаққанымда,
Қосығын халқым ушын айтып келдим...
Абайдың хәр бир сөзи, хәр өлеңи –
Өмирдің таўсылмастай жан азығы.
Жүйриктің жол өндирер жорға өнери
Мысалы төрт мәўсимнің жылы, жазы.
Жар салып жер жүзине мақтанаман.
Ашығыман Абайдың жулдызының,
Абай деп қосық айтып атланаман,
Мен биримен қазақтың ул-қызының...
Абай арқылы дарынын шыңдаған жазушы
«Абайды тыңдайтуғын қулақ болып,

Тыңлаттым туысқанға - бәрше жанға», - деп, Абай шығармасын туған еліне, халқына жайғандығын мақтан тұтады. Ақын ізденіс үстінде Абайдың 1890 жылдары жазған «Бай сейілді», «Ем таба алмай» өлең өрнектерін үлгі тұтқан. Абай былай жазады:

Жөнді, жөнсіз,
Сөз теңеусіз,
Бас пен аяқ бір қысап.
Ұрысса орыс,

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ



Елге болыс,
Үйрен үрген итке ұсап,
Өзі ұлыққа,
Қәдір жоққа,
Қарамай өз халқына.
Сөз қайырмай,
Жөнді айырмай,
Жұртқа шабар талпына.

Абай өлеңі абааб ұйқасына құрылған. Жолмырза Аймұрзаев «Салдық завод» өлеңін жазуда Абайдың осы өлең ұйқасын өзінің шығармасына дарытқан. Көріңіз:

Күшти қосып,
Жеделлесип,
Қолға алдық жумысты.
Женди түріп,
Тайын турып,
Молдан салдық қурылысты.
Қәлип алып,
Гербиш қуып
Аштық истиң гүресин.
Пәтлендирип
Уллы истиң
Салдық завод иргесин.

Ақын «Салдық завод» өлеңінде Абайдың ұйқас үлгісін қабылдаумен бірге, буын, бунақ өлшемдерін де игерген. Буын сандары 4,7 буындарға құрылған. Сондай-ақ, әр сөзге екпін түсіруі де сәйкес.

Қарақалпақ ақындары да өнерге ең таңдаулы шығармаларын жазды. Мәселен, Мырзағали Дәрібаевтың мына өлең қатарлары:

Шайыр өлсе, сөзи қалар изинде
Ғасыл сөзи, жақсы иси өлмейди.
Шайыр өлсе, жаны қалар сөзинде
Ис пенен сөз өлимге бас иймейди.
Абайда:
Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ



Өлді деуге сия ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған - деген өлең жолдарымен үндесіп жатыр. Қарақалпақстан және Өзбекстан халық шайыры Садық Нұрымбетов «Ағайын» өлеңіде:

Бир гезде Диваев сыйлап Бердақты,
Шоқаның да бизиң елди мақтапты,
Еситсең сол қарақалпақты,
Шын дослықты сыйлап келдик, ағайын
Көз жүгіртсек түп бабаңнан негиз бар,
Серик болып енши алысқан лебиз бар.
Кәнин қушып пайдаланған теңиз бар.
Әмиў жақтан Сырлап келдик, ағайын
Қатым-қарыс халықларың аралас,
Аралдағы балықларың аралас,
Жазыўдағы хәриплериң аралас,

Айырмаң аз, байқап келдик, ағайын, - дейді. Қазақ-қарақалпақ достастығы әріден, Шоқаннан, Кердеріден, Бердақтан басталды, тағдырластық ұласты. Өмір нәрі байлығы да, рухани байлығы да, жазу әрпіне дейін аралас халық, қаны да, жаны да жақын.

Биз халықпыз бурыннан-ақ иргелес,
Хәзил, дәстүрлериң уқсас биргелес.
Алатаў төбеси Қаратаў үсти,
Абайдың хаўазы, Бердақтың сести,

Бир-биринен қашық болған емес-ти, - деген Садық Нұрымбетов. Ол Қазақстан Жазушылар одағының төртінші съезінде тағы да:

Сорасқанда түбимиз бир ағайын,
Көрискенде түримиз бир ағайын,

Сөйлескенде тилимиз бир ағайын..., -деп еді. Осынау ұлағатты елдің, қарақалпақ халқының азаматтары, ақын-жазушылары Абайдың есімін қарақалпақ әдебиетінде мәңгілік жасау үшін Абайға өлең-жырларын арнаған. Абай арқылы қазақ халқына деген құрметін жеткізген. С.Нұрымбетов алғашқылардан болып Абай бейнесін қарақалпақ көркем сөзінде жырлауға ат салысты. Оның «Абай естелігіне» деген өлеңі ақынға, шығармашылығына үлкен құрмет, сүйіспеншілік танытқан.

Еситкендей болдым шалған күйиңди,

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ



Татьянаң әни есеме түйилди.
Абайым деп жаным сонша сүйинди,
Жүрегимнен орын алған естелик.
Қарақалпақлы мен де сениң бир балаң,
Әўладыңның тойларында жырлаған.
Саған тартыў болсын бир түп лалам.

Туўысқанлар қәстерлеген естелик, - деген. «Абайым деп жаным сонша сүйинді», «Қарақалпақлы мен де сениң бір балаң», - деп туыс халықтың ардақты ақынының тебіреніп сөйлеуі, қарақалпақ халқының ой-пікірі деп қабылдауымыз керек. Біртуар азамат ұлдар осылай сөйлер болар. Өзбекстан, Қарақалпақстан халық шайыры, Қарақалпақстан Республикалық Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты ақын Тілеуберген Жұмамуратов - «Қазақстан жерінде» деген өлең топтамасында «Абай ескерткішіне» деген өлең арнаған. Ол осы өлеңінде Абайды:

Көринер түсим, қосығымда
Абай, Мухтардың уллы томында Абай.
Қай жаққа барсам алдымнан шығып,

Гезлесер жүрген жолымда Абай-деді. Осылай бағалап, осылай түсінген қарақалпақ әдебиетінің жүйрігінің сөзі Абайдың қарақалпақ халқына ардақты екенін аңғартса керек. Өзбекстан, Қарақалпақстан халық шайыры Қарақалпақстан Республикалық Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты Ибрайым Юсупов: «Пушкинге», «Шайыр», «Әжинияздың монологы», «Ташкентли шайыр досларыма», «Қаламлес досларыма», «Айт сен Әжинияздың қосықларынан» т. б. өлеңдерін жазды. Ол соңғы өлеңінде былай дейді:

Мен оны тыңласам, қалмай тақатым,
Кеўлимде бир гошшақ бүлбил сайраған.
Мен оны тыңласам, туўған елатым
Жер жәннети болып көринер маған,
Жулдызларды жерге үңилтпек болсаң,
Жаман шайырларды түңилтпек болсаң,
Егер мен өлгенде тирилтпек болсаң,
Айт сен Әжинияздың қосықларынан.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ



Майталман лирик, философ ақын Ибрайым Юсупов қаламына ұлы Абай мен Бердақтың, халықтың даналық сөздері қанат бітіргендігі сөзсіз. Оның «Жаман шайырларды түңілтпек болсаң» дегенінде Абайдың:

Бөтен сөзбен былғанса, сөз арасы,

Ол ақынның білімсіз, бишарасы-деген өлең қатарларымен үндесіп, қарақалпақ әдебиетіне жаман шайырлардың келмеуіне себеп болады деген ой жатыр.

И.Юсуповтың «Мен Абайды жатқа білген халықпын» өлеңінде Абай туралы бүкіл қарақалпақ халқы атынан сөйлейді. Қарақалпақ аймағынан шығып, аты Орта Азия және Қазақстан көлемінен әрі, әлемдік деңгейде танылған ақынның бұл өлеңі Абай тойында оқыған. Өлең қарақалпақ халқының Хәкім Абайды қалай түсініп, қадірлеп бағалайтынымен құдіретті. Сонымен бірге, XX ғасырдағы кемеңгер ақын И.Юсуповтың өлең арқылы жүрек төріндегі иірімді ойларын ақжарқын айта білген.

Шыңғыс тауда шыққан Абай жырлары,

Көп жаңғыртқан қарақалпақ қырларын.

Бердағымның қосығына қосылып,

Құлағыма бірге шерткен сырларын ...

Жырласқанда жырына дым қанықпан,

Мен Абайды ядқа билген халықпан - деген жыр қатарлары Абайдың қарақалпақ халқында қандай қадір-беделге ие екендігін көрсетеді. Сондай-ақ:

Сен Абайдың бирер сөзин умытсаң,

Мен айтайын, кел де менен сорап ал..., - деп, Абай сөзін, Абай нәрін түсінбейтін, Абайға мән бермейтін кейбір бауырларына, қайсыбір оқырмандарына миығынан күліп тұрғандай, өлең қатары әсер береді. Дарабоз ақынның Абай арқылы Бердаққа, Бердақ арқылы Абайға, Абай мен Бердақ арқылы қазақ, қарақалпақ халқына деген азаматтық перзенттігін көрсетеді. Түркі халықтарына ортақ ақын, заманынан оза туған Хәкім Абай шығармашылығы қарақалпақ әдебиеттану ғылымында мол насихатталып, барынша зерделенді.

Сонымен бірге қазіргі күнде Өзбекстан Республикасы Президенті Ш.М.Мирзиёев тарапынан Абай Құнанбаевты насихаттауға байланысты арнайы қаулы қабылданғаны, Ташкент қаласының қақ төріне Абайға ескерткіш қойылуы, Абайды тану, Абай шығармаларын үйрену, сияқты игілікті істердің

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ



жалғасуы туысқан халықтар әдебиетіне деген құрметтің, бауырмалдықтың толастамағанынан дерек береді.

Түркі әдебиетіндегі Абайтану ғылымына үлес қосқан, зерттеп, насихаттап жүрген ғалымдар еңбегінің салмағы әрқашан бағалы болмақ. Себебі, рухани бай халық қана ұлы мемлекет болып қалары сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Абай. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1961. 162-б
2. Аймурзаев Ж. Дослық жырлары. Таңдамалы шығармалар. «Қарақалпақстан» 1996. 51-бет
3. Бердақ. Таңдамалы шығармалар. Нөкис, 1977. 35-б
4. Жұмамұратов Т. Абай ескерткішіне. «Әміўдарья» журналы. Нөкис, 1963. №12. 46-б
5. Садық Нурымбетов. Туысқанлық жырлары. Дүрким. «Әміўдарья» журналы, 1961, №1, 17-б 6. Юсупов И. Иош. Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. 106-б
6. Zholaman Taubaevich Koblanov, Tursynay Abdigaziyevna Tortkulbaeva, Yrysty Abdirakhmanovna Kuttymuratova, Kuvondik Ayitbayevich Kadirov, Akmaral Nurkodjaevna Otarova, Raushan Maratovna Kametova Taubaevich K. Z. The Role Of William Shakespeare's Work In The Development Of European Literature //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – Т. 6. – №. 8. – С. 299-304.